

Wanen en contextzones

Contextgerelateerde wanen spelen een belangrijke rol in mijn recent verschenen boek *De overtocht: Filosofische blik op een psychose*. Over wanen en contextverschuivingen schrijf ik steeds zowel als ervaringsdeskundige als vanuit filosofisch perspectief.¹ Wat ik zeker niet wil beweren is dat wat ik over wanen en contexten wil opperen het grote vraagstuk van de waan, hoe zij voor kunnen komen en wat zij zouden kunnen betekenen, zou uitputten. Naast contextgerelateerde wanen zijn er andere typen wanen, zoals ik die zelf ook gedurende mijn psychose heb meegemaakt.² Ondanks mijn ervaringsdeskundigheid zie ik mezelf niet als een waanspecialist, maar wel als iemand die meer kan zeggen over een bepaald type wanen.

Mijn intensiefste confrontatie met waanwerelden voltrok zich aan het begin van mijn adolescentie, in een periode waarbij het op een opname was aangekomen, aanvankelijk in een streekziekenhuis en later een vervolgoopname in het Academisch Ziekenhuis Utrecht. Vijf jaar later, ik was toen 24 jaar oud, ben ik opnieuw in een psychotische toestand terechtgekomen. Deze eindigde niet in een ziekenhuis maar in een terugkeer tot het christendom. Ik kon me op een bepaalde manier duurzaam tot Jezus gaan verhouden, iets waarvoor in mijn katholieke opvoeding al een basis was gelegd. Van deze ontwikkelingen doe ik in meer detail verslag in *De overtocht*.

Het prilste begin van mijn psychose voltrok zich na het schrijven van een kort verhaal waarin ik deel uitmaakte van een geheim genootschap van genieën. Dit verhaal werd in mijn beleving werkelijkheid. Het belangrijkste lid van dat genootschap was Albert Einstein, die in die tijd ook mijn belangrijkste voorbeeldfiguur was. Ik was goed in wis- en natuurkunde en ik droomde ervan later iets groots te bereiken in de wetenschap. Op zich was dit een normale jongensdroom, daar was niets pathologisch aan. Toch kwamen er een aantal gedachtestromen op gang waardoor het opeens was alsof ik op voet van gelijkheid stond met Einstein. In mijn hoofd cirkelden ideeën waarvan ik meende dat niemand die nog eerder had gedacht, behalve dan die leden van het geheime genootschap. In mijn boek beschrijf ik vrij nauwkeurig hoe dat allemaal – helemaal in het begin van de psychose – in zijn werk is gegaan.

In zekere zin leek ik in mijn waan op Don Quichot, de eerste waanzinnige uit de romanliteratuur. Don Quichot wordt gedreven door het verlangen net zo'n grote ridderheld te zijn als zijn voorbeeldfiguur Amadis de Galliër. Don Quichot wil, net als zijn voorbeeld, tegen reuzen vechten en schone vrouwen redden. Hij wil het ideaal zijn dat Amadis belichaamt. Je kunt dus zeggen dat het verlangen van Don Quichot twee kanten heeft – hij wil zijn voorbeeld nabootsen, en hij wil zijn voorbeeld evenaren of zelfs ZIJN.

In het beschrijven van dergelijke verlangens of begeerten ga ik te rade bij de Frans-Amerikaanse denker René Girard. Deze spreekt van *mimetische* begeerte als de focus ligt op nabootsen. Het Griekse woord

'mimesis' betekent 'nabootsing'. Girard spreekt van *metafysische* begeerte als het gaat over het model willen ZIJN.

En zo kan de auteur van Don Quichot, Miguel Cervantes, twee contextwerelden, of zoals ik ze liever noem, twee contextzones, tegen elkaar uitspelen. Aan de ene kant is er de zone van de 'normale mensen' op het Spaanse platteland aan het begin van de 17de eeuw. Aan de andere kant de zone van de 'waanzinnige', door ridderdemonen bezeten Don Quichot. Windmolens worden reuzen met zwaaiende armen en scheerbekken worden gouden helmen. In dit type wanen wordt niet gehallucineerd, of in ieder geval ziet de waanzinnige niet iets wat er niet is. Hij of zij beleeft de wereld vanuit een andere contextzone. In *De overtocht* analyseer ik de contextzones met name aan de hand van de taal en probeer ik uit te leggen hoe woorden in een psychose andere betekenissen kunnen krijgen.

In mijn persoonlijke verhaal was ik aanvankelijk terechtgekomen in de contextzone van Einstein. De tijd kon stilstaan, de tijd kon zelfs achteruitlopen. Terwijl Einstein de vierde dimensie had ontdekt, was ik verder doorgestoten naar de vijfde dimensie. Al op de middelbare school had ik af en toe gedacht – stel: ik zou net zo'n grote ontdekking doen als Einstein, zou ik die wel wereldkundig maken? Immers, uit de relativiteitstheorie is uiteindelijk de atoomsplitsing voortgekomen. Het apocalyptische motief was intrinsiek in mijn waan aanwezig, het is – zoals in andere psychoses misschien wel gebeurd – niet uit mijn psychose voortgekomen.

Leven in de contextzone van Einstein, wat kun je je daarbij voorstellen? Stel je loopt door een straat en je ziet eerst een klok op vijf voor twaalf staan en even later een klok op tien voor twaalf. Een 'normaal' mens denkt dan: de eerste klok loopt vóór, of de tweede klok loopt áchter. Dit zijn normale waarnemingen. Klokken lopen soms voor en klokken lopen soms achter – in 1979 in ieder geval wel. Maar er is nog een andere verklaring mogelijk: *de tijd is achteruit gaan lopen*. In mijn waanwereld was dat mogelijk. Ik heb begrepen dat de mogelijkheid van een achteruitlopende tijd redelijk vaak voorkomt in psychoses en dat je er Einstein niet eens voor nodig hebt. Maar bij mij was het duidelijk gerelateerd aan Einstein. Ik leefde in zijn contextzone, net zoals Don Quichot leefde in de contextzone van Amadis de Gallier.

Volgens de theorie van Girard zorgt de mimetische en metafysische begeerte voor veel problemen. De problematiek waar Girard met name op focust is die van rivaliteit en geweld. Mimese is een probleem. De vraag is dan – en dat is echt iets wat leeft binnen de gemeenschap van Girardianen – wat is goede mimese? De formule die ik daarvoor hanteer is: goede mimese is mogelijk bij een goed model en de juiste afstand. Deze formule is, meen ik, ook heel geschikt om de problematiek rondom een psychose beter te begrijpen.

Ja, Albert Einstein is overwegend een 'goed' model – naast groot wetenschapper, is hij ook een vriendelijke, vredelievende man met gevoel voor humor. De Italiaanse psycholoog Roberto Assagioli beschrijft Einstein zelfs als iemand die een hoger bewustzijn had bereikt... Hij contrasteert hem met Mozart, die alleen maar een groot talent had. Hoe het ook zij – Einstein sprak in mijn studietijd, en ik denk in onze tijd nog steeds, bijzonder veel natuurkundestudenten aan. Het probleem in mijn psychose had alles te maken met een gebrek aan afstand. Twee verschillende contextzones zijn daarin door elkaar gaan lopen.

Laten we een ander voorbeeld nemen: iemand voor wie Nelson Mandela een belangrijk model is. En laten we ons voorstellen dat deze persoon een aantal jaar een werkkring heeft gehad waarin hij door

collega's is gepest. Hij zou kunnen denken: Mandela heeft 27 jaar in de gevangenis gezeten. Toen hij vrijkwam was hij niet rancuneus of verbitterd. Als hij dat kon met zijn lange gevangenisstraf, dan zou ik dat misschien ook moeten kunnen met wat mij is overkomen. In dat geval vertaalt zo iemand de context van Mandela naar de eigen belevingswereld. Als deze persoon later bewonderd zou worden om de manier waarop hij met de problemen op zijn werk is omgegaan, dan komt die bewondering hem ook toe. Want hij is, ook al was hij geïnspireerd door Mandela, binnen zijn eigen contextzone gebleven.

Maar er is ook een verhouding tot Nelson Mandela denkbaar waarin mensen proberen zich de stralenkrans die hem omgeeft toe te eigenen. Imitatie kan dan veel directer en zichtbaarder zijn, bijvoorbeeld door in een van die mooie Zuid-Afrikaanse gewaden rond te gaan lopen. In een werkelijk psychotische toeëigening is uiteindelijk elk contextverschil verdwenen. Levend in de contextzone van Nelson Mandela kan een psychoot proberen naar de Arena te gaan om een vlamme speech te geven tegen de apartheid, terwijl daar net Ajax tegen PSV aan het voetballen is.

Over gewelddadige voorbeeldfiguren hebben we het hier nog niet gehad, maar die mogelijkheid bestaat altijd ook. Ik geef een voorbeeld uit de literatuur: Raskalnikov, de hoofdpersoon van Dostojevski's roman *Misdaad en Straf*. De belangrijkste voorbeeldfiguur bij Raskalnikov is Napoleon. Het spoor dat Napoleon en andere historische geweldenaars door de wereld hebben getrokken ligt bezaaid met lijken. Als Napoleon op een bepaalde manier buiten de wet staat, zo redeneert Raskalnikov, dan geldt dat voor mij misschien ook wel. Hij treedt niet in het leger, maar hij komt er wel toe, binnen zijn eigen kleine leventje in St. Petersburg – en bij Dostojevski mag je gerust zeggen: binnen zijn miserabele leventje – een oude pandjesvrouw dood te slaan.

Denk aan de adolescenten in onze tijd die hun leven niet op de rails krijgen. Wie wil je zijn? Een loser in Almere of een held op het slagveld van Islamitische Staat? – dat type vragen worden in het van obsessies wemelende werk van Dostojevski regelmatig gesteld. Afstand tussen Raskalnikov en Napoleon lijkt er wel te zijn.³ Maar het probleem is hier het model. Waartoe zijn psychoten in staat die werkelijk bezeten zijn van Napoleon? Of van Osama Bin Laden? Of van Charles Manson of een andere misdadiger die opeens veel media-aandacht krijgt? We mogen er hier ook aan herinneren dat Napoleon de bekendste identificatiefiguur is uit de hele geschiedenis van de psychopathologie.⁴

Voor ik eindig wil ik nog één ding noemen. En dat is dat de contextzones in mijn herinnering vervaagden naarmate de psychose verder in de tijd voortschreed. In de roman van Cervantes is de waan stabiel. Don Quichot beleeft episode na episode in een gestabiliseerde waanwereld. Hij heeft geen 'eigen' wereld geschapen, maar hij heeft zijn waanwereld goed ingericht op basis van de ridderliteratuur en hij blijft zich daartoe consequent toe verhouden. In het begin van mijn psychose was Einstein sterk aanwezig en tekende ik op vellen papier matrixen en wiskundige formules, met vierde en vijfde dimensies. Later kwamen er allerlei culturele, mythische en religieuze figuren bij. Er waren op het laatst zoveel contextzones dat ik er zelf, ondanks mijn razende psychotische verbeelding, ook niet veel meer van snapte.⁵

In *De overtocht* beschrijf ik hoe, helemaal aan het eind van mijn eerste psychose – in het ziekenhuis en zwaar onder de medicijnen – een zonnestraal gereflecteerd werd door de crucifix boven de deur van de ziekenzaal. Ik stroomde vol met het gevoel dat Jezus mij zag, daar in dat ziekenhuisbed, in al mijn ellende. De zonnestraal was werkelijkheid, ik had er bij wijze van spreken een foto van kunnen maken. Maar ik kon het op dat moment alleen maar assimileren binnen de psychose die ik achter me aan het laten was. Ik noemde het mijn afscheidshallucinatatie, het was mijn laatste waan.

Datzelfde licht keerde vijf jaar later terug in een periode die begon als een nieuwe psychose. Toen ik me overgaf aan het licht verdween alle angst en na nog een paar dagen hyperactief te zijn geweest kalmeerde mijn geest. Jezus was op een bepaalde manier een kracht buiten mij geworden, een kracht die zieken kan genezen, demonen uit kan drijven en die stormen tot bedaren kan brengen. Het lichtmoment met de crucifix promoveerde van psychotische illusie tot authentieke religieuze ervaring. Ik ging over van een seculiere naar een christelijke contextzone. Dat is in mijn levensverhaal de uiteindelijke overtocht. Het besef dat Jezus mij had gezien bleek consistent met wat er over hem geschreven staat.

¹ Op de achtergrond speelt de notie 'contextuele saillantie' en het gegeven dat de Nederlandse psychiater Jim van Os de term 'syndroom van een ontregelde saillantie' heeft voorgesteld als een nieuwe benaming voor wat 'schizofrenie' wordt genoemd. Jim van Os (2009), 'A salience dysregulation syndrome'. *The British Journal of Psychiatry* 194: 101–103.

² Ook beschrijf ik in *De overtocht* grotere, visioen-achtige gebeurtenissen waarin de regie volledig buiten mijn eigen handen kwam te liggen.

³ In Fjodor Dostojevski's *Misdaad en Straf* is Raskalnikov (Amsterdam: van Oorschot, 2019, vert. Hans Boland) voortdurend in de weer met genieën en nieuwe 'wetgevers en opsteller van gedragsregels' (297). Sleutelpassages vinden we onder andere in Deel 3, paragraaf V (283-306), waarin Napoleon wordt genoemd naast Lycurgus, Solon en Mohammed.' Het gaat hier minder om de persoon van Napoleon, dan om wat hij belichaamt. In het bloedstollende gesprek met rechercheur Porfiri, die zo zijn vermoedens heeft, komt de thematiek van toe-eigening en context expliciet terug. Raskalnikov probeert Porfiri te ontwijken met deze woorden: 'Maar als zo iemand, iemand die zich niet bij de status quo wenst neer te leggen, letterlijk over lijken moet gaan om zijn idee te verwezenlijken, dan kan hij het volgens mij met zijn geweten in overeenstemming brengen dat ook te doen. Daar wil ik trouwens nadrukkelijk bij aantekenen dat het recht dat hij zich toe-eigent in verhouding moet staan tot wat hij nastreeft en tot de offers die hij daarvoor overheeft. Alleen in die context mag mijn postulaat over het recht over het plegen van een misdaad worden geïnterpreteerd.' (298) In de contextzone van Napoleon mogen moorden worden gepleegd, zo is Raskalnikov's filosofie.

⁴ Cf. Jean-Michel Oughourlian, *The Mimetic Brain*, 2016 [2015], 106-109. 'Waarom Napoleon of Caesar? [...] Psychotische wanen creëren Napoleons, de Gaulles, Christussen, en misschien Mohammeds in sommige landen, maar nooit staljongens en vuilnismannen. [...] [Laure Murat's *L'homme qui se prenait pour Napoléon* citerend] "Kan de geschiedenis van de waanzin eraan ontkomen rekening te houden met de waanzin van de geschiedenis?" Zij noemt het feit dat toen de asresten van Napoleon naar Frankrijk werden gebracht, de psychiatrische ziekenhuizen hele volksstammen keizers zagen binnenkomen.'

⁵ In zijn commentaren op de waanzin van Friedrich Nietzsche wijst Girard steeds op diens rivaliteit met Richard Wagner. We kunnen dit nog verder uitwerken aan de hand van de vraag, wie is de grote cultuurheros van de 19de eeuw, wie is de belichaming van Dionysos? Maar naast Dionysos verschijnen er op het laatst nog veel meer goden en voorbeeldfiguren in de wanen van Nietzsche. Zo schrijft Lesley Chamberlain in haar *Nietzsche in Turijn: Een intieme biografie* (Amsterdam: Atlas, 2000, vert. Frans Zetten, 253): 'Hij was twee toenmalige Franse misdadigers, die onlangs waren berecht in sensationele processen in Parijs, waarover het *Journal des Débats* had bericht. Hij was Graaf Robilant en Antonelli, en had dus onlangs tweemaal zijn eigen begrafenis gezien. Als Victor Emanuel was hij geboren in het Palazzo Carignano en was hij koning van Piemonte geweest toen dat op het toppunt van zijn macht stond. Andere incarnaties waren de Boeddha, Alexander de Grote, Caesar, Voltaire, Napoleon, Alexander Herzen en misschien zelfs Richard Wagner. Ooit hing hij aan het kruis. Nu was hij herboren als Dionysus, die een wereld had geschapen.'